

האישית של היחיד.¹⁰ מנהג זה אינו ספרדי דווקא, וכבר ידוע היה יפה באותם ימים גם לאשכנזים, ותמצאהו אל נכון ב'מחזור ויטרי' (עמ' 64) וב'סידור רבינו שלמה' (עמ' פב).

לעניין זה יש לקשור גם את מנהג אשכנז הקדמון לומר פסוק 'יגדל נא כח ה' (במ' יד, יז) כענייה בעת אמירת הקדיש שלפני ה'ברכו' בפי החזן, או שאמרו פסוק 'זכור רחמיך' (תה' כה, ו; סדור רבינו שלמה, שם, עמ' עה). אלו הם פסוקי תחנון טיפוסיים, שנאמרו כהקדמה (ובמקביל עם אמירת הקדיש בפי החזן) לתפילה האישית בעד המתים הבאה מיד לאחריהם (ובמקביל לאמירת 'ברכו' בפי החזן). ושים לב לקשר ההדוק שבין 'ברכו' לקדיש, הבולט מאוד בצומת תפילה זה שבין 'שתבח' ל'יוצר אור', שהוא מקום פתיחתה של התפילה הציבורית הקדומה. קשר דומה בין 'ברכו' ל(חצי) קדיש נתקיים במנהג אשכנז הקדמון גם בסופה של תפילת שמונה-עשרה, שם נהגו לכבד את האבל באמירת חצי קדיש ו'ברכו' בין סיום תפילת היחידים לבין תחילת חזרת השליח-ציבור. מאוחר יותר נשתקע מנהג הזה וכבר אינו נודע כיום לא מפי סופרים ולא מפי ספרים, והקדיש לו דברים ח' גוגנהיימר, שהאיר היטב דברי המהרי"ל באחת מתשובותיו, וסיים כך:¹¹

המנהג... שהיה קיים בכל קהילות אשכנז נשאר היום רק בקהילות המתפללות כמנהג עלזס, שם נהוג שאחרי התפילה בלחש מכבדים אבל אחד, והוא אומר חצי קדיש וברכו, ורק אחר כך מתחיל הש"ץ בחזרת הש"ץ. כשגדלתי בק"ק בזל היה זה המנהג הקבוע כל יום חול... וזה למדתי ממורי הראשון, ר' ישראל ווערצבערגער ז"ל, שהפריסה על שמע בספרות המנהגים האשכנזית הוא המנהג שלנו לומר חצי קדיש וברכו לפני חזרת הש"ץ, וזה חלק מדיני קדיש יתום.

הקבלה מפתיעה זו, בין אמירת חצי קדיש ו'ברכו' בראש התפילה ומיד עם סיומה (הפורמאלי-תיקני), שופכת אור רב על משמעותן הליטורגית הפנימית של שתי היחידות בעיני מתפלליהן האשכנזים.

בזה יתבאר עניין סתום נוסף הקשור בצומת תפילה זה. בתוך תשובתו המפורסמת על סדר התקיעות של ראש השנה ותקנת רבי אבהו בזה (תמים דעים, סימן קיט) כתב רב האי גאון, בדרך-אגב, על מנהג רווח בקצת קהילות לומר פסוק 'והוא רחום' (תה' עח, לח) בתוך ברכת 'יוצר' של שחרית. לעניין זה הקדיש מאמר מיוחד א' ביכלר,¹² אשר מצא עדות נוספת לקיומו של המנהג בספר המנהיג לר' אברהם ב"ר נתן מלוניל

10 י"מ אלכוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 58–59. ידידי פרופ' ד' שפרבר, העיר לי, כי אפשר שבכך יובן גם מקור הכריעה המקובלת כיום בעת אמירת 'ברכו', שאין עניינה ברור ואין כמותה נוהגת ב'ברכו' שבקריאת התורה. אין הכריעה נזכרת בשום מקור קדום, מלבד ספר ארחות חיים בן המאה הי"ד.

11 ח' גוגנהיימר, 'פורס על שמע', מוריה יג, ה-ו (תשמ"ד), עמ' פט.

12 A. Büchler, 'Le Mot ויתקלס Dans le Kaddisch', *REJ* 54 (1907), pp. 194–203

(עמ' נט): 'וזה דבר פשוט כי אחרי שאמר החזן קדיש וברכו, כאילו התחיל ביוצר אור הוא, ואין לספר אף לצרכי רבים, ולהוציא מאותן מקומות בספרד שצועקים על חבריהם בציבור בזה¹³ ואח"כ מתחיל החזן "והוא רחום" לכפר עון זה, שהרי מפסיקין בין סדור השבח לתפילה לצרכי יחיד, ואח"כ אומר "ברכו", ולא יתכן. ביכלר שיער, כי קיים היה קשר אורגני כלשהו בין 'ברכו' ל'והוא רחום', ובעקבותיו הביא י' צימלס מקורות נוספים, בעיקר מתחום ה'גניזה' ומנוסח פרס ותימן, לאמירתו של 'והוא רחום' במקום זה ובמקומות נוספים בתפילה, בעיקר לפני 'אשרי' בשחרית ובמנחה.¹⁴ הוא שיער, כי תפקידו של פסוק זה בפי המתפלל היה להתנצל בראש התפילה על אי היכולת להתפלל בכוונת הלב כנדרש, וכי אין בתפילתו חלילה משום פתוי-שפתיים. זאת, על סמך הקשרו המלא של הפסוק בספר תהלים ('ויפתוהו בפייהם... ולבם לא נכון עמו... והוא רחום', וכו') ודרשתו בגמרא (תענית ח ע"א [נראה תוספתא ב"ק ז, ט]); על כן העמידוהו לפני 'ברכו' — מקום ראשית התפילה בציבור — וגם לפני 'אשרי', שהוא מקום ראשית התפילה הפרטית ('פסוקי דזמרא'), ואחר-כך גם בתוך 'הודו לה', וכו', כאשר נעשה מקום זה ראשית התפילה (במנהג ספרד).

על אף הקסם שברעיון זה, אפשר כי העניין פשוט יותר. 'והוא רחום' הינו שריד וחלק בלתי-נפרד מפסוקי תחנון הדומים לו, שאחדים מהם שרדו גם בנוסחאות שלנו, כפי שראינו לעיל וכפי שעדיין ניכר היטב מנוסח תפילת יהודי פרס שהביא צימלס עצמו, בה מחובר פסוק 'ד' הושיעה' וכו' עם פסוקי 'זכור רחמך', המופיע ליד 'ברכו' גם בנוסחים שלנו.¹⁵ התפילה הציבורית החלה — בנקודת המעבר מאמירת הזמירות באופן פרטי — על-ידי אמירת תפילת תחנון אישית, שכללה פסוקי תחנון, מחווה של נפילת אפיים ותפילה אישית מעין קדיש לתועלת המת, כל זאת במקביל להכרזת ה'ברכו' הצבורי מפי החזן ובאופן סימטרי לאמירת התחנון בנקודת הסיום של התפילה בציבור העתיקה, עם סיום תפילת 'שמונה-עשרה' (והקדיש הקדום הנ"ל שלפני התחנון). מאותה סיבה נשתמר הפסוק הזה, 'והוא רחום' (בלבד, או עם פסוק נלווה) גם בראש התפילה הפרטית של 'פסוקי דזמרא'

13 על-כך ראה: א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 436–437; י' זלוטניק, מעשה ירושלמי, ירושלים תש"ז, עמ' 36–37 ועמ' 101, ודברי ש' אסף, שם, עמ' 105–106. מנהגם היה לאפשר עיכוב התפילה בין 'ישתבח' ל'יוצר אור', אחרי הקדיש, ועל זה מחה בעל ספר המנהיג. פירושו של אלבעק הובא על-ידי צימלס (לעיל, הערה 2), כאילו מלות 'והוא רחום לכפר' שבמנהיג הם דברי בעל המנהיג עצמו — המבקש כי ה' יכפר לאנשי ספרד על עון זה, ואין הן מלותיו של החזן — אינו מניח את הדעת לאור ריבוי העדויות כעת על מנהג אמירת 'והוא רחום' בנקודה זו שבתפילה. נראה יותר, כי כוונתו דו-משמעית במתכוון, במובן המקובל על ביכלר ואלבעק גם יחד. וראה גם: א' גרוסמן, 'ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה', מלאת א (תשמ"ג), עמ' 199–219.

14 במאמרו (לעיל, הערה 2), עמ' תקלג–תקמב.

15 E.N. Adler, 'The Persian Jews', *JQR* 10 (1898), p. 608; ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 54–55.

ונשתמר עוד, כשהוא צמוד ל'ברכו', גם במקומות אחרים. יש לשער, כי זו גם הסיבה לכך, שלפי רוב המנהגים אין אומרים פסוק 'והוא רחום' בשבת, שהרי אין אומרים בשבת בקשות כלל וגם לא סדר נפילת אפיים. על-פי סברתו הנ"ל של צימלס קשה להבין, וכי בשבת גדולה יותר כוונת הלב של המתפלל מבחול?

סמך מעניין לדבר הוא מנהגם של יהודי תימן להקדים 'והוא רחום' גם ל'אשרי' שבראש הסליחות הנאמרות בין ראש השנה ליום כיפורים (ולומר אחריו קדיש). על מנהגם זה שאלו את רבי יהושע הנגיד, מצאצאי הרמב"ם, ונימקוהו כך: ¹⁶ 'וזה הוא משום שהמנהג אצלנו שיקראו לפני התחנונים "והוא רחום", "תהלה לדוד" ואחרי זה קדיש, וסמכו בדבריהם על זה ש"והוא רחום", ו"תהלה לדוד", יקרא תחנונים'. המשיב, המתנגד לאמירת הקדיש (וגם לאמירת 'והוא רחום'), טוען בפני השואל: 'וזה אשר טען בזה ש"תהלה לדוד" תחנונים — אמרו לו: האם לא תסכים שכל מה שיאמר מאלו הבקשות והתחינות אחרי הקדיש הוא תחנונים'.

[ב]

גם לגבי עצם תפיסת משמעו של מעשה המת נראה לי, כי יש מקום לחלוק על גישתו של גינצבורג. לדעתי, אין כוונת המעשה הזה לאמירת 'ברכו' בניגוד לקדיש דווקא, אלא משתקפת בו תפיסת 'ברכו' וקדיש כיחידה ליטורגית אחת, וכפי שאכן היו פני הדברים אליבא דאמת בימים מקדם. קרוב לוודאי, כי מתחילה היה 'ברכו' צמוד תמיד לקדיש, כחלק הסיום הקבוע שלו. ישנן עדויות מספיקות לכך, כי בארץ ישראל, עוד במאות הז'—ח' לערך, אומרים היו 'ברכו' גם לפני תפילת העמידה של מנחה, אחרי הקדיש, וכי היו חוזרים ואומרים אותו שלוש פעמים ביום גם לאחר התפילה, ושוב לאחר הקדיש. ¹⁷ דבר זה מפורש במסכת סופרים (י, ו [עמ' 216]): 'וכבר התקינו חכמים לחזונים לומר לאחר גאולה "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם" [= "יהא שמיה רבא מבורך לעלם"; היינו גרעין הקדיש — ראה להלן] ואחריו "ברכו את ה' המבורך", כדי לצאת אותם שלא שמעו... ונהגו אנשי מערב ואנשי מזרח לאומרו לאחר עושה השלום בשלש תפילות של י"ח, גזירה משום הנכנסין והיוצאין'. עולה מכאן בעליל, כי נוהגים היו לאומרו גם לפני המנחה — שאם לא כן מה נכנסין ויוצאין שייך בזה — וברור כי ראו את קדיש ו'ברכו' כיחידה ליטורגית אחת. ושים

16 א"ח פריימן — י' ריבלין, 'תשובות הרב ר' יהושע הנגיד', קבץ על יד, סדרה חדשה, ג (ת"ש), סימן ח'; י' רצהבי [מהדיר], תשובות ר' יהושע הנגיד, יוצאות לאור על-פי כתב-יד יחיד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 67–68, סי' ט.

17 ראה: ש' טל, 'בעניין "ברכו" אחרי אמירת קדיש בתרא', סיני עט (תשל"ו), עמ' קפח–קצא. מעניין לציין, כי בצפון-אפריקה ובספרד רווח המנהג לומר קדיש בתרא במערב, לאחר ברכות של קריאת-שמע ולפני תפילת העמידה: 'דחזינן כל יומא בשליח-ציבור דאמר "ברכו את ה' המבורך" קודם תפילת שמונה-עשרה, לאפוקי ידי חובתו למאן דלא הוי בתחילת תפילת ערבית, ולית ביה איסורא כלל' (שו"ת הרי"ף, סי' רצד).